IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣ

Harwinder Kaur
Research Scholar,
Guru Ravi Das Chair of Sant Sahitya Studies,
Panjab University, Chandigarh

ਰੂਪ-ਰੇਖਾ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਧਰੋਹਰ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਧਰੋਹਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਅੰਦਰ 'ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣ' ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤਹਿਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ, ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ 15ਵੀ-16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਤ-ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਸ਼ਰਧਾ ਵਜੋਂ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਰੈਦਾਸ ਅਤੇ ਰੈਦਾਸਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 1376 ਈ. ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ (ਅਜੋਕਾ ਵਾਰਾਣਸੀ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੱਥੀ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅੰਦਰ ਸੰਤ-ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਰਣ-ਵਿਵਸਥਾ, ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਛੂਆ-ਛਾਤ ਦੀ ਬੁਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਿਤ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।

ਗਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ: ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵੰਡਾਂ ਅੰਦਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਗੌਰਵਮਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਾਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਮੁੱਲੇ-ਮੁਲਾਣਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਕੇ ਸੱਤਾ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰੱਬ/ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਅੰਦਰ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਲੋਕਈ ਲਈ ਸੋਸ਼ਣ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਲੋਕਾਈ ਇਸ ਅੰਦਰ ਨਿਰੰਤਰ ਪਿਸ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਭ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ, ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਦਵੈਤ ਨਹੀਂ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕਜੁੱਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਦਵੈਤ ਰੂਪੀ ਹੋਂਦ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ:

ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ
ਕਨਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਜੈਸਾ॥1॥
ਜਉ ਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੇ ਅਨੰਤਾ
ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ
ਤੁਮ੍ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ
ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ
ਸਰੀਰੁ ਆਰਾਧੈ ਮੋ ਕਉ ਬੀਚਾਰੁ ਦੇਹੂ ॥
ਰਵਿਦਾਸ ਸਮ ਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕੋਊ ॥[1]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਦਵੈਤ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ ਤਰਫ਼ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਡੇਰਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸਮਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵੰਡਾਂ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤ, ਜਮਾਤ, ਵਰਣ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਗਰੀਬ ਅਮੀਰ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਵੰਡਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਨੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬਲ ਸੁਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਮਾਨ, ਵਰਣ-ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਹਿਰਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ/ਹਰਿ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅੰਦਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੱਬਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹਰਿ, ਰਾਮ ਅਤੇ ਅੱਲਾਹ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁਦਾਇ ਮੂਲਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨਿਆਂ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੰਦਰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਟੀਕਤਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਦਾਬੇ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਣ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਜਾਬੰਦੀ 'ਤੇ ਉਸਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਲਗਾਤਾਰ ਉਤਪੀੜਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਮਜਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤਥਾਕਥਿਤ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਅੰਦਰ ਸਵੈ-ਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦੁਆਬੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ 'ਆਦਿ ਧਰਮ' ਮੁਵਮੈਂਟ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜ-ਸਾਸ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖਿਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਾਬੇ ਤਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਜੇਮਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ ਭਾਰਤੀ ਕੁਲੀਨ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਭਿਆਲੀ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਮਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਦਮਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਇਹ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਿੱਖਿਆਂਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਰਨੈਕੁਲਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਹਿੱਤ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਬਨਾਰਸ ਇੱਕ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਪੂਰਨ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅੰਦਰ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰੀ ਗਈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸ਼ੀਅਤ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਵੈਤਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖੜੋਤ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਵਰਣ-ਜਾਤੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ (ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੰਡ ਪ੍ਰਮੁੱਖ) ਵੰਡ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਧਰਮਾਲ ਸਿੰਗਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ; "ਪਰਮ ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਮ ਤੇ ਰਹੀਮ ਦਾ, ਮੰਦਰ ਤੇ ਮਸੀਤ ਦਾ ਭੇਦ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕੋ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨ, ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨਣ, ਸੇਵਾ, ਨੇਕੀ, ਦਯਾ, ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।"[2]

ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ;

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵ ਕੰ ਮਾਰਿਕਰ, ਕੈਸੋ ਮਿਲਿਹਿ ਖੁਦਾਇ,
ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਔਲੀਆ, ਕੋਊ ਨ ਕਹਈ ਸਮੁਝਾਇ।
ਤਰੁਕ ਸਮੀਤਿ ਅਲਹ ਢੂੰਢਈ, ਦੇਹਰੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਗੁਸਾਈਂ,
ਰਵਿਦਾਸ ਢੂਢਿਆ ਰਾਮ ਰਹੀਮ ਕੂੰ, ਜਹੰ ਮਸੀਤ ਦੇਹੁਰਾ ਨਾਹੀਂ,
ਰਵਿਦਾਸ ਜੀਵ ਮਤ ਮਾਰਹਿ, ਇਕ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਮਾਂਹਿ,
ਸਭ ਮਹਿ ਏਕਉ ਆਤਮਾ, ਦੂਸਰਹ ਕੋਊ ਨਾਹਿ।।[3]

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੁਨਰ-ਜਾਗਰਨ ਅਤੇ ਪਛਾਣ-ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ.ਅੰਬਦੇਕਰ, ਸਵਿੱਤਰੀ ਬਾਈ ਫੂਲੇ, ਪੇਰੀਆਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਇਹਨਾਂ ਤਥਾਕਥਿਤ ਨੀਵੀਂਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲਵਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨਦੇਣਯੋਗ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਖੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੰਪਰਕ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਰੋਹਰ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਹੋਵੇ। ਅਜੋਕੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੰਦਰ ਇਸ ਯੂਟੋਪੀਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਨੇ;

ਬੇਗ਼ਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ ॥

ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ ॥

ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ ॥੧॥

ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ ॥

ਊਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ॥

ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ, ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ ॥

ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ ॥

ਊਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ ॥੨॥

ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ॥

ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥

ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ ॥੩॥੨॥[4]

ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਨੇਕ ਲਹਿਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ ਧਰਮ ਲਹਿਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਦਲਿਤ ਮੁਕਤੀ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੰਦਰ ਦਲਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇੱਕ ਵਡੇਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅੰਦਰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਅੰਦਰ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਵੀਦਾਸੀਆ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਲੋਕਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਜਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰਵੀਦਾਸ ਜਯੰਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਿਆਂ ਅੰਦਰ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਕਤੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਉਥਾਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਣ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਨਿਆ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਅੰਦਰ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-93
2. ਧਰਮਪਾਲ ਸਿੰਗਲ, 1994. ਭਗਤਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਦ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ', ਪੰਨਾ-456
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-456
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ-345